

בהוצאת מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל

מזכור

כתב עת לענייני שואה, תקומה, זכרון והנצחה • דצמבר 2013 תשע"ג | גיליון 40

שואה, תיאטרון, קולנוע

75 שנה לפוגרום "ליל הבדולח"

האופרה קיסר אטלנטיס מאת ויקטור אולמן ופטר קין. החזרות נערכו בטרזין (1943) אך ההצגה לא הוצגה. בתום החזרה הגנרלית המשתתפים והיוצרים נשלחו לתאי הגזים באושוויץ, באוקטובר 1944. צילום: האופרה של בוסטון, 2011

תיאטרון יהודי - למרות הכול

"עם תחילת העבודה, שאלתי את עצמי איך מתמודדים עם התהום האפלה הזו, עם התופעה המדהימה של אלפי אמנים ויוצרים יהודיים אשר לא פסקו ליצור עד נשמת אפם האחרונה"

| מוטי סנדק* |

הראשון שהחל לפעול בסוף המאה ה-19 בעיר יאסי ברומניה, ביזמתו של **אברהם גולדפאדן** (1840-1908). גרעין זה הצמיח את גל המהגרים של אמני תיאטרון היידיש, שהיגרו בתחילת המאה העשרים לארצות הברית וייצרו את תעשיית מחזות הזמר בברודוויי.

כאשר מותחים קו בין נקודות אלה, מגלים סאגה מופלאה של יצירה תיאטרונית תוססת של התיאטרון היהודי, המתפתחת במקביל לתיאטרון העולמי. ויש גם נקודות השקה מאוד מעניינות. למשל, העובדה שיהודה סומו האיטלקי הגיע עם להקת השחקנים שלו לאנגליה, שם נפגש עם שייקספיר והשניים אף ערכו סדנא משותפת. הבנתי שהסיפור המופלא הזה חייב לבוא לידי ביטוי באופן

ההגדה של פסח ומתן תורה, מופיע האל כמו מפעיל הבובות בתיאטרון בובות המקדם את העלילה. זה גם המוטו בתפיסת העולם שאותה מוביל **פרופ' שמעון לוי** במחקרו על התיאטרון התנכ"י, "התנ"ך כספר בימוי".

אם אכן נישען על הנחה זו, נמצא כי על אף שהמסורת היהודית אוסרת לקיים תיאטרון - ככל זאת צמח תיאטרון יהודי. החל ב**ביחזקאל הטריקון** שכתב במאה השנייה לפני הספירה באלכסנדריה שבמצרים את "יציאת מצרים"; דרך **יהודה סומו** האיטלקי (1527-1592) שחיבר את המחזה העברי הראשון "צחות בדיחותא דקידושין"; ובטולדו שבספרד - **דה רוחס** והמחזה סלסטינה (1499). משם אנו קופצים 350 שנה קדימה, לתיאטרון היידיש המקצועי

במהלך עבודתי כמורה לתיאטרון שמת לב שחסר מאגר מידע לימודי של תולדות התיאטרון היהודי. זה נובע, ככל הנראה, מהאיסור של "לא תעשה לך כל פסל ומסכה". יחד עם זאת, אנו מכירים עיסוק יהודי כמו תיאטרלי בשני אופנים: הכליזמר והבדחן בחתונה, וה"פורים-שפיל" שנוצר בהשראת מגילת אסתר מצד אחד ומן הצד השני בהשפעת הקומדיה דל-ארטה.

הטקסט היחיד במקרא שאלוהים אינו מופיע בו הוא זה המדבר על המהפך שעובר עם ישראל - ממצב של "כמעט השמדה" על ידי המן הרשע אל הנס הגדול של הצלת עם ישראל בזכות חוכמתו של מרדכי היהודי. בטקסטים אחרים, כמו יציאת מצרים, שירת דבורה,

בנות הקברט במחנה וסטרבורק בהולנד (1942-1944) בבימויו של מקס ארליך

נועדה לטהר מיהודים את מרחב המחיה הגרמני על בסיס חוקי. במהלך הפתרון הסופי הזה של השאלה היהודית באירופה, באים בחשבון כ-11 מיליון יהודים המחולקים לארצותיהם השונות על פי רשימה מפורטת בעמוד 6 בפרוטוקול".

האגם בחוץ היה שקט וחלק כראי. ב-19 בינואר 2012 בשעה 11:00 בבוקר, בדיוק 70 שנה אחרי (פחות יום) אותה ישיבה מצמררת, הגעתי לווילה ונזה בפאתי ברלין, אל אותו חדר ממש, יחד עם שותפיי ליוזמת אוסף תיאטרון השואה אונליין: פרופ' גד קינר, יו"ר מועצת המערכת האקדמית;

מתוך סרטו של אנדז'ה ויידה, קורצ'אק (1990)

מרק איילנברג, מנהל פיתוח אסטרטגיה וקשרים בינלאומיים; ומנכ"ל המכון האירופי למורשת השואה בטרזין, ד"ר יוסלב סונקה.

עם סיום הטקס ב"חדר הוועידה", כשעל הקיר תלויות 15 תמונות ממוסגרות של 15 חברי הצמרת הנאצית, ירדנו במעלית ספונת העץ עם המראות סביב. מנהל וילה ונזה לחש באוזני:

ההצגה או למחרת, אחרי החזרה הבאה, תישלח בטרנספורט ייבוא לאושוויץ או לברקנאו.

ומאחורי הקלעים - הקורבנות

עם תחילת העבודה על אוסף תיאטרון השואה, שאלתי את עצמי איך מתמודדים עם התהום האפלה הזו. חיפשתי נקודת אחיזה. התקשרתי למנכ"ל בית ועידת ונזה בברלין והצעתי לו

גירסה מודרנית בתיאטרון ברקלי ארה"ב של "ברונדיבר", אופרת הילדים שהועלתה בטרזין בספטמבר 194, מאת הנס קראסה והויפמנסטר, וצולמה בסרט התעמולה הנאצי

לקיים את טקס ההשקה בחדר של ועידת ונזה ביום 20 בינואר 2012 לציון 70 שנה לוועידה - תחת הכותרת "אי אפשר להשמיד את רוח האדם והיצירתיות". למחרת קיבלתי מכתב הזמנה לקיים את האירוע שיכלול שבוע של אירועי תרבות והנצחה ומסיבת עיתונאים.

"הבנתי שהסיפור המופלא הזה חייב לבוא לידי ביטוי באופן שיאפשר למצוא תחת קורת גג אחת את האספקלריה המופלאה של התיאטרון היהודי. תוך זמן קצר מיום השקתו, הפך האתר לפלטפורמה המובילה בעולם, והיצירה של התרבות היהודית"

ב-20 בינואר 1942 בשעה 12:00 בצהריים התכנסו בוילה ונזה בפאתי ברלין חמישה-עשר בכירי הרייך בראשות היידריך. סגן אלוף אדולף אייכמן שימש כמזכיר הישיבה, ורשם את הפרוטוקול בו הוחלט בין היתר: "המשימה

שיאפשר למצוא תחת קורת גג אחת את האספקלריה המופלאה של התיאטרון היהודי. לצורך זה הוקם לפני 10 שנים אתר התיאטרון

הצגה של אגודת הקולטורבונד ברלין (1933-1941) בניהולו של קורט סינגר

היהודי העולמי - All About Jewish Theatre, בסיוע הסוכנות היהודית.

תוך זמן קצר מיום השקתו, הפך האתר לפלטפורמה המובילה בעולם, אם לא היחידה, בתחום המחקר והיצירה של התרבות היהודית. בשנת 2006 הוקם המכון הבינלאומי לקידום תרבות יהודית וישראלית (ע"ר), אשר מנהל את האתר בפועל. השימוש הרב שנעשה באתר הוא עדות ניצחת לצורך בקיומו - עם מאה וחמישים אלף כניסות בשבוע והמקום הראשון במנוע החיפוש של גוגל. הוא מכיל, בין היתר, קטלוג של 2,000 מחזות יהודיים וישראליים, כחלק מספריית המשאבים הדיגיטלית שלנו, הכוללת מעל 10,000 ספרים, סרטים, כתבי עת, מאמרים אקדמיים וקישורי אינטרנט.

אתר זה שימש כמקפצה לשלב השני - מוזיאון מקוון של התיאטרון היהודי, אשר חולק לעשרה אוספים. התחלנו בקטלוג והקמת שני אוספים ראשונים: אוסף תיאטרון השואה ואוסף תיאטרון ומוסיקה תנ"כית (כולל הברית החדשה). כבר מהחומרים בפילוט של הפעילות התרבותית בטרזין, אפשר ללמוד על תופעה מדהימה: אנשים שהגיעו לסף תהום, רגע לפני המוות, ממשיכים ליצור, מנהלים חזרות על אופרה והולכים לשמוע קונצרט, קברט או הצגה, שומעים הרצאות על מדע, פילוסופיה ופסיכולוגיה, עוסקים בציור ופיסול ומוציאים עיתוני ילדים. כמובן שהתרחשה פעילות תרבותית בעשרות מחנות וגטאות אחרים, כאשר אתה לא יודע אם אחרי

התיאטרון בגטו ורשה (1940). בגטו פעלו חמש להקות תיאטרון מקצועיות ועשרות להקות חובבים

יוצרים, תזמורות, אמנים וכד', בניהולו של קורט סינגר), שהתפשט משם לאמסטרדם ולארצות אחרות במרכז אירופה. היו אלה התיאטרון בגטו וילנה; תיאטרונים, קברטים, אופרות ותזמורות בגטו טרזין; תזמורת הנשים באושוויץ; זמרי הרחוב והקברטים בגטו ורשה ולודז';

הייתה אז התופעה המדהימה של אלפי אמנים ויוצרים יהודיים, אשר לא פסקו ליצור עד נשמת אפם האחרונה. בתחילה הוקם בברלין ה"קולטור-בונד" (ארגון התרבות היהודית של יהודים המציגים לפני יהודים, אשר כלל כ-1200

"בדיוק במקום בו אנחנו עומדים עכשיו, במעלית הזו, עמדו אייכמן והיידריך לפני 70 שנה". יצאנו החוצה לאוויר הקר של ברלין. האגם היה שקט וחלק כראי. הגעתי למלון ולא יכולתי להירדם עד עלות השחר.

"דגל נולד", ניו יורק (1946) בהפקת פיטר ברגסון, בהשתתפות: צילה אדלר, פול מוני ומרלון ברנדו בתפקידו הבימתי הראשון. מופע התרמה מאת בן הכט לטובת העלאת ניצולי שואה לארץ ישראל.

תיאטרון קאצט. פעל במחנות, ובמחנות העקורים בפולין וגרמניה 1939-1947 בניהולו של סמי פדר

והקונצרטנים, ההרצאות, האופרות בצריפים, בעליות הגג ובחצרות, שלאחר יום עבודה מתיש לא פסקו. והיה גם תיאטרון הגמדים של משפחת אוביץ מטרנסילבניה, שזכה לפופולאריות ברחבי אירופה, אך בני המשפחה נבחרו כאובייקטים לניסויים השטניים של מנגלה.

משימה אצילית

"זהו ציווי מוסרי ללמד ולזכור את השואה ואת המסורת המשגשגת ומלאת החיים של הקהילות היהודיות באירופה לפני מלחמת העולם השנייה. בל נשכח שהמטרה הנאצי לא רק פעל להשמדת העם היהודי אלא ביקש גם למחוק כליל כל זכר לתרבות העשירה שלו ולתרומתה העצומה לאנושות כולה. אל מול איום ההשמדה, אמנים יהודים כמו גם אנשים רגילים הפגינו אומץ וגדלות-רוח יוצאי דופן בכך שהמשיכו לבטא את רגשותיהם וחוויותיהם בכתב ובאמצעות אמנויות המופע השונות.

בזמן שאחרוני הניצולים והעדים של אותם זמנים איזמים עוברים מן העולם, עלינו להבטיח שהמורשת של אלו שנספו ממשיכה לעבור הלאה אל הדורות הבאים. בעוד שרידי החיים היהודיים, טרום מלחמת העולם השנייה, נופלים אל תהום הנשייה, החינוך והתרבות הופכים חיוניים במלאכת שימור הזיכרון ובמתן האפשרות עבור הדורות הבאים ללמוד מן העבר.

במסגרת המשימה האצילית הזו, לתיאטרון ולאמנויות הבמה יש פוטנציאל ייחודי בתרגום עובדות היסטוריות ותחושות אנושיות לשפה הבינלאומית של היצירתיות.

אוסף תיאטרון השואה המקוון (The Holocaust Theatre Online Collection), שהושק על ידי All About Jewish Theatre, יעניק לקהילה הגלובלית גישה רחבה יותר לחלק יקר במורשת היהודית. אונסק"ו מצדיעה ליוזמה החדשנית הזו, שחורטת על דגלה את ניצחון האמנות והיצירתיות על פני השנאה, ההרס ורצח העם - ובכך מצליחה לבסס קשרים מתמשכים בין העבר, ההווה והעתיד."

אירינה בוקובה, מנכ"לית מטה אונסק"ו, פריס

מוסיקה אלוהית בגיהינום. קריקטורה של מירקו טומוה, ניצול מטרזין

בין ייאוש לתקווה
שיאה של הדרמה המקאברית התרחשה בטרזין, כאשר הנאצים החליטו לצלם סרט תעמולה עבור הצלב האדום, אשר יציג את טרזין כ"עיר לדוגמא" שהפיהרר מעניק ליהודים. עיר שבה מתנהלים לכאורה חיי תרבות תוססים. **קורט גרון**, מבכירי שחקני ובימאי התיאטרון והקולנוע בברלין ואמסטרדם, "הוזמן" לביים את הסרט. בתום הצילומים נשלח גם הוא, יחד עם "שחקניו" מהמחנה, לאושוויץ.

"השואה לא נחקרה, עד היום, מן ההיבט הפסיכו-דרמטי. כיצד נעשה שימוש באמצעים תיאטראליים לכיבוש השלטון, להרבות סבל, זוועה והשמדה המונית. כיצד נעשה שימוש במסכה, באיפור ובהעמדת הפנים לביצוע מושלם של חיסול העם היהודי, רוחו ותרבותו"

המנצח **רפאל שכטר** קיים בטרזין תזמורת ומקהלה עם 160 משתתפים, אשר הופיעו עם "הרקוויאם" של **ורדי**. המקהלה הלכה והידלדלה עד ל-30 איש בטרם נשלחו כולם למשרפות. היצירה שימשה להם אמצעי של תקווה, קיום, התרסה ומרד. השואה נחקרה עד היום ברמה ההיסטורית

מהיבטיה השונים: הזיכרון, האנטישמיות, הגירוש, ההתקוממות, צעדות המוות, מחנות העבודה והכפייה והחיסול במשרפות הגז. היא לא נחקרה, עד היום, מן ההיבט הפסיכו-דרמטי. כיצד נעשה שימוש באמצעים תיאטראליים לכיבוש השלטון, להרבות סבל, זוועה והשמדה המונית. כיצד נעשה שימוש במסכה, באיפור ובהעמדת הפנים לביצוע מושלם של חיסול העם היהודי, רוחו ותרבותו. לאחר רדת המסך במאי 1945 לא קמו הקורבנות, לא הסירו את האיפור, לא חזרו אל ארץ החיים. זו הייתה ההצגה האחרונה שלהם. הם קיבלו כרטיס לכיוון אחד.

ביומנו מתאר **יאנוש קורצ'אק** אפיזודה שולית שהתרחשה בחנות בגטו ורשה ובה קונה מתרעמת על החנווניית. "גברתי", עונה החנווניית, "אין זו סחורה ואין זו חנות, את לא לקוחה ואני

קורט גרון, שחקן ובימאי תיאטרון וקולנוע גרמני (-1897 1944). במאי הקברט קרוסל בטרזין, הופקד על בימוי סרט התעמולה "הפיהרר מעניק עיר ליהודים" עבור הצלב האדום

לא חנווניית. אני כלל לא מוכרת לך ואת לא משלמת לי, כי הניירות הללו אינם כסף כלל. את אינך מפסידה ואני איני מרוויחה. מי מרמה פה את מי היום ולמה לו כל זה? - אלא שצריך בינתיים לעשות משהו, לא?"

יהושע סובול ציטט במחזהו "גטו" מיומנו של **הרמן קרוק** בגטו וילנה את הפסקה המופלאה,

אחת המרטיטות לטעמי במחזאות השואה: **"עם תחילת העבודה על אוסף תיאטרון השואה, שאלתי את עצמי איך מתמודדים עם התהום האפלה הזו. חיפשתי נקודת אחיזה. התקשרתי למנכ"ל בית ועידת ונזה בברלין והצעתי לו לקיים את טקס ההשקה בחדר של ועידת ונזה ביום 20 בינואר 2012 לציון 70 שנה לוועידה - תחת הכותרת "אי אפשר להשמיד את רוח האדם והיצירתיות". למחרת קיבלתי מכתב הזמנה לקיים את האירוע שיכלול שבוע של אירועי תרבות והנצחה ומסיבת עיתונאים"**

"הפשיסטים יכולים להרוג אותנו. זה קל. אבל אנחנו פה בגטו הוכחנו שבדבר העיקרי הם נכשלו: הם לא הצליחו לשלול מאתנו את צלם האדם. את השאיפה לרוחני, לאמת, לטוב וליפה. הם אסרו עלינו להכניס פרחים לגטו, ואנחנו מגישים איש לרעהו עלי שלכת, אולי אלה הם הפרחים הכי יפים שבני אדם הגישו מימיהם". בין שני הטקסטים האלה, המסמלים את הייאוש והתקווה, שהם טיפות בים ספרות השואה, אנו מנגישים באמצעות האינטרנט באוסף תיאטרון השואה אונליין למעלה מ-1,500 מחזות שנכתבו והוצגו לפני השואה, במחנות ומאז 1945 ועד היום, לצד סיפורי חיים של מאות יוצרים שנכחדו, ספרים, מאמרים, מחקרים, סרטים ופרויקטים חינוכיים.

* הכותב הוא מנכ"ל המכון הבינלאומי לקידום תרבות יהודית וישראלית, חוקר התיאטרון היהודי, יוזם ועורך של אתר התיאטרון היהודי העולמי, ושל אוסף תיאטרון השואה אונליין